

Лекційне заняття № 7

Тема «Етичні принципи заповідної справи»

План проведення заняття

1. Біоцентрична та екоцентрична етика проти споживацького ставлення
2. Червона книга України — структура, категорії та юридичний статус
3. Роль міжнародних транспортних коридорів, залізничних шляхів та баластних вод як головних векторів біологічних інвазій

1. Біоцентрична та екоцентрична етика проти споживацького ставлення

Традиційне ставлення людства до довкілля тривалий час базувалося на антропоцентричних та радикально споживацьких позиціях. За таким підходом природа розглядалася виключно як бездонна комора ресурсів, джерело сировини та енергії, а також місце для утилізації відходів. Будь-які живі організми та екосистеми оцінювалися виключно через призму їхньої утилітарної чи економічної корисності для людини.

Екологічна етика протиставляє цьому підходу **біоцентризм** та **екоцентризм**:

- **Біоцентризм** стверджує, що кожне окреме живе створіння має внутрішню (самобутню) цінність і невідчужуване право на існування, незалежно від того, чи приносить воно економічну користь людині.
- **Екоцентризм** розширює цей принцип на цілісні екосистеми, біоценози та ландшафти. Людина тут усвідомлюється не як володар природи, а як рівноправний елемент біосфери, що несе моральну відповідальність за збереження екологічної рівноваги.

Принцип біоцентризму є фундаментом сучасної заповідної справи. Він заперечує біологічний шовінізм і проголошує, що етичні нормативи поведінки поширюються на весь біотичний покрив Землі.

2. Червона книга України — структура, категорії та юридичний статус

Червона книга України є державним документом найвищого рівня, який містить узагальнені матеріали про сучасний стан рідкісних і таких, що перебувають під загрозою зникнення, видів (підвидів) тварин і рослин, які мешкають (зростають) у межах території України, її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони. На основі цього документа формується державна політика у сфері охорони біорізноманіття, розробляються наукові програми, визначаються ліміти використання природних ресурсів та обґрунтовуються обмеження для господарської діяльності.

Категорії видів у Червоній книзі України

Згідно з національним законодавством (зокрема Положенням про Червону книгу України та профільними законами), види тварин і рослин розподіляються за міжнародними та національними критеріями на такі категорії:

- **Зниклі (Extinct - EX):** Категорія об'єднує види, про які після неодноразових пошуків у типових місцевостях або в інших відомих та можливих місцях їх зростання (проживання) не виявлено жодних слідів їх присутності (як у дикій природі, так і в штучних умовах). Це незворотна втрата генофонду на рівні країни чи регіону.
- **Зникаючі (Endangered - EN):** Види, яким загрожує зникнення, збереження яких є малоімовірним, якщо триватиме згубна дія факторів довкілля. Популяції цих організмів критично скоротилися кількісно або ареал їхнього поширення

зменшився до критичних меж. Вони потребують негайного вжиття спеціальних засобів охорони та відновлення.

- **Вразливі (Vulnerable - VU):** Види, які у найближчому майбутньому можуть перейти до категорії зникаючих, якщо продовжиться несприятлива дія факторів, що впливають на їхній стан (наприклад, фрагментація середовища, інтенсивне антропогенне навантаження, кліматичні зміни). Їхня чисельність поки що підтримується, але тенденція є загрозливою.
- **Рідкісні (Rare - R):** Види, популяції яких невеликі, вони наразі не належать до категорії зникаючих чи вразливих, проте перебувають під загрозою. Такі організми зазвичай мають вузький локальний ареал (ендеміки) або зустрічаються поодинокі на обмежених територіях, що робить їх надзвичайно вразливими до будь-яких локальних катастроф чи змін у середовищі.
- **Неоціненні (Near Threatened - NT):** Види, які за певними ознаками наближаються до зникаючих, вразливих чи рідкісних, проте достовірної пов'ної інформації про їхній реальний стан наразі недостатньо, хоча вони потребують постійного моніторингу.
- **Достатньо вивчені (Least Concern - LC):** Види, стан яких на даному етапі не викликає занепокоєння, проте вони перебувають під особливим контролем через специфіку їхнього використання або екологічної ніші.

Критерії внесення видів до Червоної книги

Процес занесення або виключення видів базується на суворих наукових критеріях, які охоплюють:

1. **Чисельність популяції та її динаміка:** стійке скорочення кількості статевозрілих особин.
2. **Скорочення ареалу:** фрагментація місць існування, зменшення площі, зайнятої видом.
3. **Ступінь антропогенного тиску:** пряме знищення (браконьєрство, збирання, вирубування), руйнування біотопів унаслідок господарської діяльності (будівництво, осушення боліт, інтенсивне сільське господарство, прокладання транспортних комунікацій).
4. **Генетична вразливість:** зниження генетичного різноманіття всередині ізольованих популяцій.

Юридичний статус червонокнижних видів

Законодавство України (зокрема закони «Про охорону навколишнього природного середовища», «Про тваринний світ», «Про рослинний світ») надає занесеним до Червоної книги видам особливий правовий статус:

Абсолютна заборона знищення та вилучення: Забороняється будь-яке навмисне видобування, знищення, пошкодження рослин чи тварин, а також їхніх гнізд, нір, місць розмноження та збору. Виняток становлять лише виняткові наукові цілі (за спеціальними дозволами міністерств), розведення у штучних умовах або заходи з порятунку тварин/рослин.

Охорона середовища існування (біотопів): Юридичний статус червонокнижних видів поширюється не лише на самі організми, а й на їхнє середовище проживання. Держава гарантує захист екосистем, де ці види мешкають.

Жорсткі обмеження для транспортної та будівельної інфраструктури: Під час проектування, будівництва, реконструкції чи експлуатації об'єктів транспортної інфраструктури (автошляхів, залізниць, мостів, портів, трубопроводів) категорично

забороняється здійснювати діяльність, що призводить до руйнування чи пошкодження біотопів червонокнижних видів. Будь-які проекти зобов'язані проходити державну екологічну експертизу та процедуру Оцінки впливу на довкілля (ОВД), де наявність рідкісних видів може стати підставою для повної заборони будівництва або виправлення маршруту траси.

Відповідальність: За порушення законодавства щодо охорони видів, занесених до Червоної книги України, передбачена адміністративна (штрафи з відшкодуванням збитків за кожну знищену особину чи гніздо) та кримінальна відповідальність (статті Кримінального кодексу України за незаконне полювання або знищення рідкісних рослин і тварин).

3. Роль міжнародних транспортних коридорів, залізничних шляхів та баластних вод як головних векторів біологічних інвазій

У сучасному глобалізованому світі розвиток транспортної інфраструктури та міжнародної логістики несе не лише економічні переваги, а й колосальну екологічну загрозу — **біологічні інвазії**. Це процес навмисного чи випадкового занесення чужорідних видів (інтродуцентів) за межі їхнього природного ареалу в нові екосистеми, де вони починають неконтрольовано розмножуватися, витіснити аборигенну флору і фауну та руйнувати стабільність біоценозів.

Транспортні мережі виступають головними магістралями ("векторами"), якими ці організми мігрують на тисячі кілометрів, долаючи природні географічні бар'єри (океани, гірські хребти, пустелі).

Баластні води морських суден як глобальна загроза водним екосистемам

Морський транспорт забезпечує перевезення більшої частини світової торгівлі, але разом із вантажами судна переміщують величезні об'єкти біомаси через баластну систему.

- **Механізм перенесення:** Для забезпечення плавучості та стійкості порожні судна закачують мільйони тонн води у спеціальні баластні цистерни в одному порту, а під час завантаження в іншому — зливають її разом із живими організмами, які адаптувалися до виживання в замкнутому просторі.
- **Які організми мігрують:** У баластних водах транспортуються тисячі видів фітопланктону, зоопланктону, личинки молюсків, ракоподібні, а також патогенні бактерії та віруси.
- **Екологічні наслідки:** Потрапивши у нові водні басейни (моря, річки, естуарії), інвазивні види часто не мають природних ворогів-регуляторів. Вони швидко захоплюють кормові бази, спричиняють масову загибель аборигенних видів, завдають нищівних збитків рибному господарству та блокують інфраструктурні об'єкти (засмічують водозабори та охолоджувальні системи електростанцій).

Залізничні та автомобільні шляхи як суходільні коридори інвазій

Наземні транспортні коридори (залізниці, автомагістралі) формують розгалужену мережу штучних екотонів (перехідних зон), які сприяють проникненню та поширенню агресивних видів углиб континентів.

- **Ефект штучних насипів:** Насипи залізниць та узбіччя автошляхів створюють особливий мікроклімат (підвищена освітленість, дренажний ґрунт, прогрівання), який ідеально підходить для експансії рослин-піонерів та бур'янів.
- **Механізм транспортування:** Насіння агресивних інвазивних рослин (таких як борщівник Сосновського, амброзія полинолиста, золотух канадський) прилипає до

коліс автомобілів, ходової частини поїздів, або розноситься повітряними потоками, які створюються рухом швидкісного транспорту.

- **Зоологічний аспект:** Транспортні магістралі розсікають цілісні природні ландшафти на фрагменти (фрагментація біотопів), перешкоджаючи міграціям місцевих тварин, водночас слугуючи міграційними коридорами для синантропних видів (наприклад, щурів, птахів-всєїдних), які мандрують разом із вантажами або вздовж інфраструктурних ліній.

Правові та управлінські заходи стримування інвазій

Через катастрофічний вплив біологічних інвазій на екосистеми та економіку, на міжнародному та національному рівнях впроваджуються суворі правила:

- **Морське законодавство:** Конвенції Міжнародної морської організації (ІМО) вимагають обов'язкової установки систем очищення та знезараження баластних вод на суднах або регулюють місця і правила їх безпечного скидання.
- **Фітосанітарний контроль:** Перетин кордонів вантажами та транспортними засобами супроводжується жорсткими перевітками на наявність чужорідних шкідників, насіння та збудників хвороб.
- **Екологічний менеджмент при проєктуванні:** Під час прокладання нових залізничних чи автомобільних шляхів інженери зобов'язані передбачати заходи з біобезпеки (наприклад, запобігання занесенню інвазійних видів разом із завізним ґрунтом для насипів, регулярне косіння узбіч до періоду дозрівання насіння бур'янів).